

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF ANTHROPOCENTRISM OF PUBLIC AUTHORITIES IN THE DEVELOPMENT OF MODERN STATE FORMATION

Якимович Я.В., к.ю.н.,

асистент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства

Ужгородський національний університет

Ефективність функціонування організації публічної влади сьогодні цілком залежить від вправності використання людського чинника суб'єктом владних повноважень, тобто його знань, вмінь і навичок. Організація більшості сучасних держав базується на нормах конституцій і конституційних законів. Від формулювання цих норм залежить належне виконання повноважень суб'єктами публічної влади. Окрім цього, їхнє виконання також залежить від злагоджених механізмів, які передбачені в конституційному законодавстві. Проте важливо, щоб ці механізми також враховували елемент людського чинника, тобто явище антропоцентризму у сучасному конституціоналізмі, яке визначає людину та її юридично обумовлену поведінку сутністю суб'єкта практичної реалізації норм конституційного права. Із врахуванням цього аспекту конституційно обумовлені механізми організації держави зуміють діяти на значно досконалішому рівні та бути результативніші у своєму функціонуванні.

Дослідження ґрунтується на застосуванні методу юридичного антропоцентризму, який відображає формування, функціонування, зміну права та держави відповідно до людського чинника (знань, умінь, навичок) суб'єкта владних повноважень.

Фундаментом дослідження є співвідношенням конституціоналізму, конституційного ладу із державою та громадським суспільством. Розкривається міркування, що конституційний лад базується на суспільному ладі, який впливає із юридичної організованості суспільства. Ефективне державотворення залежить від ефективного громадянського суспільства в якому держава є інтересом кожного громадянина – члена цього суспільства.

Огляд практичного значення антропоцентризму суб'єктів публічної влади для конституційного державотворення відображається у пропозиціях щодо покращення структури та функціонування органів державної влади, зокрема: конституційно-правового статусу парламентаря у частині його мандата, президента – щодо питання про вимоги мовного цензу, а також попередньої підготовки до зайняття посади, урядовця та державного службовця щодо конституційних вимог освіти; структури державних органів та їхнього більш простого формування; функціонування судової влади крізь призму удосконалення судового процесу, в якому сторони будуть не відомі одне одному, а також його механізмів і конституційних засад.

Ключові слова: антропоцентризм, конституціоналізм, громадянське суспільство, мандат парламентаря, статус президента, орган державної влади, судова влада та процес.

The effectiveness of the organization of public power today depends entirely on the ability to use the human acting as a subject of power, ie his knowledge, skills and abilities. The organization of most modern states is based on the norms of constitutions and constitutional laws. The proper implementation of the powers of public authorities depends on the formulation of these norms. In addition, their implementation also depends on the coordinated mechanisms provided for in the constitutional legislation. However, it is important that these mechanisms also take into account the element of the human acting, ie the phenomenon of anthropocentrism in modern constitutionalism, which defines a person and its legally conditioned behavior as the essence of the subject of practical implementation of constitutional law. Consider this aspect, the constitutionally determined mechanisms of the organization of the state will be able to operate at a much better level and be more effective in their functioning.

The study is based on the application of the method of legal anthropocentrism, which reflects the formation, functioning, change of law and the state in accordance with the human acting (use knowledge, skills, abilities) of the subject of power.

The foundation of the study is the relationship of constitutionalism, the constitutional order with the state and civil society. It is argued that the constitutional order is based on the social order, which follows from the legal organization of society. In this case, effective state formation depends on an effective civil society in which the state is in the interest of every citizen – a member of this society.

An overview of the practical significance of anthropocentrism of public authorities for constitutional state-building is reflected in proposals to improve the structure and functioning of public authorities, in particular: the constitutional and legal status of parliamentarians in terms of its mandate, the president – on language requirements, and holding a position, a government official and a civil servant regarding the constitutional requirements of education; structures of state bodies and their simpler formation; the functioning of the judiciary through the prism of improving the judicial process, in which the parties will not know each other, also its mechanisms and constitutional principles.

Key words: anthropocentrism, constitutionalism, civil society, parliamentary mandate, presidential status, public authority, judiciary and process.

Стаття є структурною складовою дослідження присвяченому явищу антропоцентризму в сучасному конституціоналізмі. Науковий огляд здійснено з використанням методу юридичного (конституційного) антропоцентризму. Його значення полягає в аналізі та удосконаленні норм конституційного права, реалізація яких здійснюється через поведінковий елемент суб'єктів конституційно-правових відносин. Проте в контексті наведеного дослідження цей метод застосовується для удосконалення державотворчих механізмів [12, с. 115–116].

Запропоноване дослідження хочемо розпочати із розгляду ідеї конституціоналізму та конституційного ладу у співвідношенні держави та громадянського суспільства. Поняття конституціоналізм у науці конституційного права широке за своїм змістом. До його основ належать нормативно-правовий, науковий, історичний, ідеологічний та організаційний напрямки. [1, с. 14]. Конститу-

ційне право пов'язується із функціонуванням держави та її інститутів, а також взаємодії держави та людини [8, с. 68; 9, с. 25]. Вважаємо, що розглядати явище конституціоналізму, окрім названих напрямків, варто також виключно із погляду суспільного ладу. Ця думка обґрунтовується наступним: 1) конституційний лад, створений на основі суспільного та державного ладу; 2) існування держави у суспільстві, згідно з конституцією як суспільного договору, реалізується тільки через політичні права громадян (з окремих питань іноземців та апатридів), інші зв'язки забезпечують функціонування суспільного ладу; 3) О.Ф. Фрицький зазначав: «Загальні засади як форма вираження конституційного ладу визначають першоосновою людину і громадянина, їхні права і свободи, що є базою закріплення основних принципів конституційного ладу, на підставі яких будується державний лад та основи громадянського суспільства України», тобто функціонування

державного ладу похідне від суспільного ладу [7, с. 104]; 4) пріоритетним є суверенітет народу перед суверенітетом держави. Воля народу обов'язкова для всіх органів влади [5, с. 72]; 5) державний примус та реалізація державних програм як форма впливу держави на суспільство у перспективі свого розвитку цілком можуть бути замінені ідеями «громадянської свідомості» та «суспільним служінням», а не «суспільним правлінням», що, на наш погляд, пов'язано із еволюційними процесами суспільства та підтверджує попередні тези. Вдосконалення нормативного закріплення та механізмів функціонування суспільного ладу на конституційному рівні дозволить позитивно вплинути на розвиток усієї організації держави.

Поглиблення антропоцентризму у конституційному праві дозволить у майбутньому розробити таке формальне вираження основного закону, у котрому державна влада базуватиметься на двох елементах: загальнотеоретичному понятті, що розкриватиме сутність інституту, його функціонування та завдання і людському чиннику як стандарту, котрому повинно відповідати (або, який буде основою застосування) правило вольової поведінки суб'єкта конституційних відносин. Хоч деякі норми на сучасному етапі мають подібні елементи, але в перспективі наведений підхід буде розширений із точки зору застосування поведінкової складової, що дозволить уніфікувати та спростити організацію державної влади, а також зміцнити її пристосованість до різних суспільних змін. Завдяки цьому вона набуде значної стабільності та стійкості. Організація публічної влади повинна здійснюватися не просто на фундаменті суспільного ладу, а на основі громадянського суспільства. Громадянське суспільство в цьому контексті доречно визначати як суспільство, в якому держава є свідомим інтересом кожного громадянина. Наведена форма суспільства повинна функціонувати не на власності чи виробництві, як часто наводиться в літературі (що є ознаками соціальної держави), а на правових зв'язках із державою, патріотизмі та ентузіазній ініціативності як свідомої зацікавленості в розвитку власної держави. Громадянське суспільство повинно бути тією сукупністю людей, котрі усвідомлюють свою належність до народу, території та організаційних утворень (державних органів), а також розвитку цих же елементів, що залежить від активності наведеного суспільства. Робота в органах державної влади не повинна позбавлятися фінансування, проте воно не має бути основною причиною виконання повноважень. Кожний суб'єкт публічно-владних відносин буде завжди сучасним працівником представницького органу чи адміністрації, якщо розумітиме мету та суспільне значення (вагомість) цієї повсякденної праці, а також своє місце у ній, про що детальніше буде згадано нижче.

Наведене створює витоки для глибшого огляду елементів державотворення, крізь призму застосування методу юридичного антропоцентризму. Подальший огляд варто почати зі змісту *статусу народного депутата*. Він заслуговує окремої уваги в частині мандату крізь призму зазначеного методу. Мандат депутата – це доручення, надане йому певною (більшою) кількістю виборців, котре він повинен виконувати в процесі реалізації представницьких повноважень. Таке доручення може бути вільним або імперативним (владним). Вільне доручення означає юридичну незалежність парламентаря від виборців у своїй діяльності, а імперативне – встановлює юридичну відповідальність перед виборцями [10, с. 334–335]. Юридичний антропоцентризм найдоречніше використовувати у частині розмежування сутності статусу парламентаря та його конкретизації за критерієм мандату. У такий спосіб міра застосування прав та дискреційних повноважень насамперед, а також гарантії, обов'язки, заборони й обмеження, у другу чергу, в частині співвідношення свободи та необхідності як відображення балансу між публічними та приватними інтересами цілком залежатиме від тієї міри

свободи, яку надано у дорученні (мандаті) виборцями. Це означає, що ступінь застосування людського чинника під час реалізації прав чи обов'язків на фундаменті власного розсуду суб'єкта публічної влади визначається різновидом мандату та рівнем свободи в ньому. За допомогою міри використання людського чинника можна збільшити класифікацію різновидів мандатів, визначивши рівні контролю за представництвом виборців депутатом шляхом встановлення різних ступенів (високий, середній, низький) застосування свободи для вирішення різних державотворчих питань. У такий спосіб за високого рівня свободи парламентар може діяти повністю на свій розсуд, за середнього – за консультацією з виборцем, а за низького – відповідно до волі виборців. Схожий спосіб уже розглядався у дисертаційному дослідженні П.В. Романюка, але різниця між ними полягає в тому, що раніше запропонований спосіб більше стосувався міри відповідальності та звітності перед виборцями, а наведений нами стосується міри свободи (міри застосування людського чинника), яка надається представнику виборцем для вирішення тих чи інших державотворчих питань (вимагає прямої взаємодії з виборцем і його волею) [6, с. 42].

Статус президента. Президент є одноособним представником усього народу особливо на міжнародному рівні, тож, окрім вимоги наявності не менше середньої або вищої освіти, доречною може бути умова бездоганної репутації, котра тільки частково задіюється шляхом вимоги відсутності судимості. У залежності від обсягу повноважень може застосовуватися пропозиція щодо вимоги досвіду фінансової діяльності [2, с. 221]. Проте використання надмірно специфічних цензових вимог зумовлюватиме зменшення рівня демократичності, оскільки звуться коло осіб, котрим буде можливий доступ до відповідної посади.

Важливою вимогою для глави держави є вища освіта, проте за її відсутності суттєвим обов'язком було б проходження попередньої підготовки до вступу на пост. Ця підготовка могла б передбачати систематизовані освітні заходи (глибші за просте ознайомлення) із приводу стану справ на зовнішньому та внутрішньому векторах країни, ознайомлення із досвідом і помилками попередників, а також іноземним досвідом правління, чітким поясненням сучасних проблем та ін. Такий підхід дозволить би швидше й ефективніше виконувати обов'язки та приймати рішення.

Якщо в конституції наявна вимога щодо мовного цензу, то вона потребує механізму визначення. Такий механізм може втілюватися за допомогою процедури тестування, письмового завдання (які дозволять відобразити не тільки знання мови, але й здатність особи займати відповідну посаду) або документальним підтвердженням (сертифікатом). Особливістю мовного цензу в поєднанні із належним механізмом його виявлення є те, що він цілком може замінити необхідність окремого освітнього цензу, цензу кваліфікації, визнаного професіоналізму або надмірно матеріального цензу. Із точки зору кола суб'єктів пасивного виборчого права описаний підхід збільшить ступінь демократичності і краще гарантуватиме здатність особи до виконання повноважень одним із ключових суб'єктів влади.

Подібно до президента та парламентаря доречним є фіксування вимог *конституційної дієздатності для урядовця та державного службовця* у VI розділі Конституції України – «Кабінет Міністрів України». Інші органи виконавчої влади незалежно від того, що вони вже зафіксовані у іншому законодавстві. У такий спосіб розділи основного закону, які пов'язані із органами державної влади будуть більше відповідати системності предметного наповнення регулювання, а значення людського потенціалу посадової особи буде підвищено у правовій визначеності. Саме ж наповнення конституційної дієздатності потребує вимогливіших цензових умов, ключовою з яких повинна

бути вимога освіти чи визнаної професійності у певній сфері (особливо для члена уряду), що забезпечуватиме наявність знань, умінь, навичок, досвіду на практиці регулювання відповідного напрямку суспільного життя.

Здійснюючи огляд виконавчої влади з антропоцентричного підходу, варто зазначити про *конструкцію державного органу*. Виходячи з визначення, запропонованого В.В. Кравченком, орган державної влади – це складова частина єдиного державного апарату. Із погляду «складової частини» державний орган характеризується організаційною відокремленістю та відносною автономією. З погляду «частини єдиного державного апарату» державний орган становить колектив громадян (або одну особу), тобто державних службовців, заснований у встановленому законом порядку для виконання завдань і функцій держави. Із цією метою він наділений відповідними державовладними повноваженнями, що реалізуються у правових та організаційних формах [5, с. 230]. У науці конституційного права розрізняють поняття «орган держави» та «орган державної влади». Згідно з Юридичною енциклопедією перше поняття означає структурно-організаційний елемент державного механізму, що наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, які пов'язані з реалізацією тієї чи іншої функції держави. Наведене визначення розкриває виключно теоретичну сутність елементу державного механізму. Друге поняття – це колегіальний або одноособовий орган, наділений юридично визначеними державовладними повноваженнями та необхідними засобами для здійснення функцій і завдань держави. Формується безпосередньо народом і державою та має відповідну внутрішню організаційну структуру [11, с. 286–288]. Друге поняття розкриває практично-реалізаційну сутність цього ж елементу державного механізму, яка здійснюється одноособово або колегіально. Ми вважаємо, що конструкція державного органу повинна відображати зміст дефініцій обох понять. Державний орган, на основі людського елементу, має складатися зі сфери спрямування (найменування, завдань, свого призначення) та сукупності посадових осіб, які мають конкретно визначені повноваження. Повноваження повинні впливати із завдань органу у формі елементів статусу, тобто бути визначеними гарантіями, правами, дискреційними повноваженнями, обов'язками, заборонами та обмеженнями для кожного працівника. Наведена структура має характеризуватися уніфікованістю для всієї вертикалі влади та бути зафіксованою як на конституційному, так на рівні одного закону, який урегулює структуру державних органів різних гілок лади, зокрема, виконавчої. У такий спосіб кожний працівник матиме зрозуміле та регламентоване місце у організації державної влади, а сама влада стане прозорою у внутрішніх процесах.

Сьогодні в Україні виконавча гілка влади складається із таких функціонально-структурних елементів: кабінет, рада, міністерство, державний комітет, департамент, служба, комісія, фонд, адміністрація, агентство, управління, відділ [4, с. 411]. Уся ця сукупність урегульована цілою низкою нормативно-правових актів, зокрема: Законами України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про державну службу»; Указами Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», «Типове положення про центральні органи виконавчої влади» та інші. Кожне міністерство має також свої підзаконні акти, пов'язані із внутрішньою організацією та розпорядком роботи. У положеннях щодо функціонування окремих міністерств чи їхніх відділів зазначаються завдання, кількість яких може коливатися від 30 до 60 в одній сфері. Такий рівень юрисдикції зумовлює високу ймовірність дублювання функцій за змістом виконання для різних органів, що значно ускладнює процес роботи як

посадової особи, так і функціонування всієї організаційної структури держави. Незважаючи на те, що процеси реформування все ж відбуваються, однак спрямовані вони на зміну назв та реконструкцію завдань. Реформування пов'язані із посадовими особами здебільшого зводяться до їх звільнень.

Використовуючи метод юридичного антропоцентризму, організація виконавчої влади повинна базуватися не на органі та його завданнях, а на посадовій особі та її повноваженнях у відповідній сфері. Це пов'язано із тим, що ефективність функціонування будь-якого державного органу базується на розумінні та належному виконанні своїх повноважень працівником цього органу. Питання ефективності роботи органу полягає не в проблемі кількості працівників, а в змісті (якості) їхньої роботи, котра повинна бути зрозумілою для самого працівника та потребує його свідомого аналітичного ставлення до неї. Спрощення системи державного адміністрування має фундаментуватися на зменшенні державного впливу у сферах суспільного життя. Таке зменшення супроводжується чітким визначенням тільки найважливіших напрямків, котрі без зовнішньої централізованої допомоги не зможуть ефективно функціонувати (до основних способів впливу держави із врахуванням можливості саморегулювання суспільних відносин слід віднести: контроль якості, стандартизація, фінансова допомога, пошук можливостей розвитку суспільної сфери, підвищення та доступність освіти в тій чи іншій сфері із врахуванням найновіших світових досягнень і сприяння практичному втіленню отриманих знань).

Зазначене потребує окремого дослідження із детальнішим визначенням проблем та можливостей їх вирішення, але в рамках огляду практичного значення антропоцентризму суб'єктів публічної влади в конституційному державотворенні слід сказати, що структура органу державної влади (виконавчої зокрема) на основі чіткого визначення статусних повноважень кожної посадової особи та звуження сфери державного впливу на суспільне життя потребує першочергового формулювання на рівні конституції та ширшого, уніфікованого для всієї організації влади, формулювання в окремому законі. Напрямок зв'язку повинен іти не від сфери суспільного життя до органу, а тоді повноважень його окремих (зазвичай керуючих) посадових осіб, а *від сфери суспільного життя, в якій державне регулювання може бути корисним до чітко визначеного повноваження (права, дискреції, обов'язку) конкретної службової особи. Номінальне ж узагальнення (назва органу) повинно бути похідним завданням після затвердження зазначеного зв'язку функціонування структурного утворення* (виділено нами – Я. Я.) Таким чином, сутність органу має первинно складатися зі сфери дії держави та чіткого статусного повноваження кожної службової особи як інструменту впливу на цю сферу. Його ж теоретично-функціональне втілення повинно закріплюватися на законодавчому рівні та бути уніфікованим по всій ієрархічній структурі влади.

Останній предмет огляду нашого дослідження пов'язаний із *судовою владою* та організацією судового процесу. Як зазначає у своєму підручнику із конституційного права П.П. Шляхтун: «Джерелом сили судової влади є повага суспільства і громадян до закону і суду. Показником сили ж – виконання судових рішень» [10, с. 448]. Функціонування судової влади згідно з ч. 2 ст. 129 Конституції України здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом та судом, забезпечення доведення вини, змагальність сторін та свободу в наданні сторонами своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, підтвердження публічного обвинувачення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, розумні строки

розгляду справи, забезпечення права на апеляційний перегляд справи й у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення, обов'язковість судового рішення [4].

Ефективність судової влади та належне виконання засад можна збільшити шляхом реорганізації судового процесу на основі контролю антропоцентричного елемента. Спосіб, що буде описаний нижче, можна назвати «принципом закритих очей», або «принципом очей Феміди». Як відомо, втіленням давньогрецької богині справедливості – Феміди є жінка, котра, тримаючи в правій руці терези, а в лівій меч, має зав'язані очі. Всі матеріали судової справи у першу чергу розглядаються під час судового засідання. Для більшості справ засідання проводяться гласно, хоч є винятки. Гласність означає присутність усіх сторін справи та судді одночасно, а також усіх бажаючих, до кого не застосована заборона присутності. Проте судові рішення фактично приймається у нарадчій кімнаті без сторонніх, а виноситься під час засідання у судовій залі. Ми вважаємо незалежність судового провадження та ступінь справедливості в ньому буде збільшено, якщо зробити процес розгляду справ закритим у такий спосіб, щоб сторони не знали та не бачили суддю, а суддя не знав та не бачив сторін провадження. Безумовно, наведений різновид розгляду має бути добровільним та стосуватися тільки певної категорії справ (для деяких справ присутність сторін є ключовою, як приклад, справи щодо неповнолітніх). При поданні позовної заяви імена сторін повинні кодуватися, як і імена суддів. Кодування разом із розподілом повинно відбуватися автоматизованою системою, яка має бути централізованою для судових органів усієї держави, а не тільки для окремого суду. Для вирішення деяких справ судді потрібно бачити людину, проте у більшості цілком достатнім може бути надання характеристики про особу без зазначення імені або найменування

(якщо це приватна фірма або держаний орган). Суддя, що розглядає справу, також не повинен бути відомий сторонам справи (напевно, це один із не багатьох випадків, коли рішення повинен виносити орган без прив'язки до посадової особи), а подання документів здійснюватися виключно через канцелярію суду шляхом поєднання документа і номера справи. Наведений спосіб за умов добросовісності сторін (яку можна стимулювати) відрізняється швидкістю розгляду, а отже, зменшить навантаження на суди; потребує професіоналізму та глибшого розуміння поняття справедливості самим суддею; подання документів може здійснюватися в електронний спосіб, що зменшить часові та фінансові витрати. Наведений приклад хоча і не є предметом вивчення конституційного права, але робить до нього внесок, дозволяючи розробку механізмів конституційних засад судочинства, пов'язаних із запропонованою формою. Така розробка поглибить вивчення та запровадження нових конституційних основ судового процесу. Окрім зазначеного, це також створює підґрунтя для впровадження електронного правосуддя, яке за належного застосування кардинально зменшить негативний вплив людського фактора на судовий процес.

Висновки. Отже, виходячи із наведеного огляду, практичне значення явища антропоцентризму в конституційному державотворенні дозволяє глибше поглянути на сутність конституціоналізму та конституційного ладу, які беруть витоки з організованого суспільства, а ефективний розвиток держави починається з громадянського суспільства, в якому держава є інтересом кожного його члена. Державотворення, у свою чергу, цілком залежить від повноважень суб'єктів публічної влади, які їм прості та доступні для виконання. Метод юридичного антропоцентризму дозволяє удосконалити організацію державної влади, чітко виокремлюючи її недоліки та створюючи ефективні рішення для їх заміни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кафарський В.І., Припхан І. Конституційне право України у схемах : навчальний посібник. Київ : Видавництво Ліра, 2013. 272 с.
2. Конституційне право України : підручник / В.Я. Тацій, В.Ф. Погорілко, Ю.М. Тодика, Ю.М. Козюбра. Київ : Український центр правничих студій, 1999. 376 с.
3. Конституційне право України : підручник / за ред. Ю.М. Тодика, В.С. Журавський. Київ : Видавництво «Ін Юре», 2002. 544 с.
4. Конституція України: станом на 03 січня 2017 р. / Верховна Рада України. Суми : ТОВ «ВВП Нотіс», 2017. 56 с.
5. Кравченко В.В. Конституційне право України : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2002. 480 с.
6. Романюк П.М. Конституційно-правові засади інституту представницького мандату в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 180 с.
7. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
8. Чушенко В.І., Заяць І.Я. Конституційне право України : підручник. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 488 с.
9. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. *Право України*. 1998. № 5. С. 25–29.
10. Шляхтун П.П. Конституційне право України : підручник. Київ : Освіта України, 2010. 592 с.
11. Юридична енциклопедія : у 6 т. / гол. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : Укр. енцикл., 2002. Т. 4. 720 с.
12. Якимович Я.В. Практичне значення антропоцентризму для загальнотеоретичних аспектів конституційного права. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2019. № 3. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/31637> (дата звернення: 17.02.2021).